

**ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI
VE
MARİFETNAMESİ**

©İlk Harf Yayınevi, 2011

Kitabın tüm yayın hakları "İlk Harf Yayınevi"ne aittir.

› İlk Harf Yayınevi, 7
Tasavvuf Serisi, 7

› ISBN
978-605-5457-25-9

› Genel Yayın Yönetmeni/Editör
Ersan Güngör

› Hazırlayanlar
İsmail Dervişoğlu
Hasan Sevil

› Sayfa Düzeni
İrfan Güngörür

› Kapak Resim
Halil Dikmen

› Kapak Tasarımı
Sercan Arslan

› Basım Tarihi
1. Baskı, İstanbul, Temmuz 2011

› Baskı / Cilt
Senyıldız Yay. Hed. Eşya ve Teks. San. Tic. Ltd. Şti.
(Sertifika No: 11964)
Gümüşsuyu Cad. No:3/2 - Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92

› **İLK HARF YAYINEVİ**

Genel Dağıtım

Çelik Yayınevi

(Sertifika No, 14710)

Ticarethane Sokak No: 59 Cağaloğlu - Fatih / İstanbul

Tel: +90 212 511 28 11 - 513 73 19 • Fax: +90 212 511 28 12

www.celikyayinevi.com • info@celikyayinevi.com

Cemaleddin Server Revnakoğlu

**ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI
VE
MARİFETNAMESİ**

Hazırlayanlar
İsmail Dervişoğlu
Hasan Sevil

ilkharf
YAYINEVİ

İçindekiler

› Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun Hayatı ve Eserleri.....	7
› Önsöz	13
› Eseri Sunarken	21
› Cemaleddin Server ve Eseri	29
› Büyük Türk Değeri İbrahim Hakkı'yı Tanıtan Eser	35
› Esere Giriş.....	39
› Erzurum ve Hasan Kal'ası Konferanslarından.....	49
› [Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı]	57
• <i>İbrahim Hakkı'nın Doğumu</i>	57
• <i>Babası Derviş Osman Efendi</i>	58
• <i>Rıza Tevfik [Bölükbaşı] Beybaba Merhum</i>	62
• <i>Şeyh Eyüp Efendi Yerine Molla Suhranî</i>	73
• <i>Osman Efendi'nin Bundan Sonraki Hayatı, Fakirullah Mektebinde Olgunlaşmakla Geçiyor</i>	78
• <i>Osman Efendi'nin Son Günleri ve Vefatı</i>	80
• <i>İbrahim Hakkı'nın Kendisine Gelince</i>	84
• <i>İbrahim Hakkı İstanbul'a Geliyor</i>	96
• <i>Müellifliği ve Eserleri</i>	103
› Marifetname.....	121
• <i>Marifetname'nin Çeşitli Baskıları</i>	129
• <i>[Erzurumlu İbrahim Hakkı Marifetname'de Ne Anlatıyor?]</i> ...	133

• [Musiki Bahsi] Dinle Uddan.....	200
• Amerika'nın Keşfi Haberi.....	204
• [Zelzele ve Yeraltı Suları]	207
• Aslı "Cuğurcuk" Olan Sığırcık Kuşları, Sığırcık Şeyhleri.....	209
• Ölüm, Hayatı Bitirmez; Evden Eve Göçtür.....	215
• Tıbbın ve İlimin En Büyük Muamması: Uyku.....	219
• Hayatın Sonundaki Çocukluk Halleri.....	222
• Kadının Sevilecek Yerleri ve En Güzel Tarafları.....	229
• Çocuğumuz Oğlan mı, Kız mı?	238
• Kiyafetname.....	244
• Göz, Kulak İçin.....	253
• Kadınlar Hakkında.....	253
› İbrahim Hakkı Portresi.....	281
• Türk Resminde İbrahim Hakkı.....	288
› İhtilaçname	297
› Özün Özü.....	313
› İbrahim Hakkı'nın Vefatı.....	315
› Eserlerinin Yazılış Tarihleri.....	317
› Şükranlarımızla Birlikte Birinci Cildi Kaparken	319
› Dizin.....	321
› Resimler.....	329

Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun Hayatı ve Eserleri

Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun asıl soyadı Üstünbaşoğlu'dur. İbnü'l-Muhtar olarak bilinen eski bir İstanbul ailesine mensup olan Revnakoğlu, 27 Mart 1909'da İstanbul Rumelihisarı'nda dünyaya geldi.¹ Babası, zamanın Posta Telgraf İstanbul Merkez Muhabere Dairesi müdürlerinden Server Emin (Üstünbaşoğlu) Bey'dir. Onun da babası, çevresinde zenginliği ve cömertliği ile tanınmış ticaret adamlarından

¹ Revnakoğlu'nun doğum tarihi hemen bütün kaynaklarda farklı verilmektedir. Murat Uraz *Türk Edip ve Şairleri*'nde 1914; yine Murat Uraz, Revnakoğlu'nun *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*'nde yazdığı biyografide 1328 (M. 1912); mimar Prof. Erdem Yücel, Revnakoğlu ile ilgili *Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda ve *Eyüp Sultan Sempozyumu*'nda vermiş olduğu tebliğe doğum tarihini 17 Mart 1909 olarak vermektedir. Revnakoğlu'nun nüfus kayıtlarına ulaşamadığımız için hangi tarihin doğru olduğunu tespit edemiyoruz. Yalnız Sayın Prof. Erdem Yücel, ayrıntılı bir tarih olarak 27 Mart 1909 tarihini vermektedir. Revnakoğlu'nun yakın dostu olduğunu bildiğimiz Erdem Yücel'in vermiş olduğu tarihin bir araştırma sonucu olduğunu tahmin ediyoruz.

Revnakoğlu'nun hayatı için bkz. Murat Uraz, *Türk Edip ve Şairleri*, İstanbul, 1939, s. 133; Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul, 1961, s. 11; Erdem Yücel, "Üstad Cemaleddin Server Revnakoğlu", *Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Temmuz 1979, sayı 7/163; Erdem Yücel, "Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun Eyüp Çalışmaları, *Eyüp Sultan Sempozyumu*, c. IV, s. 284.

ve eski telgrafçılardan Şeyh Mustafa Cemaleddin Efendi (Cemaleddin Çelebi)'dir. Revnakoğlu'nun Annesi ise Çerkez asıllı Ahmet Şah kızı Şerife Revnak Hanım'dır.²

Revnakoğlu, ilköğrenimini özel hocalardan aldı, daha sonra İstanbul Fatih'te Fethiye semtindeki Çandarlı Kara Halil Paşa Numune Mektebi'ni bitirdi. Sonra Galatasaray Lisesi ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde okudu. Dönemin ünlü din adamlarından eski Âyan Reisi Mustafa Asım (Yörük)'ten Doğu kültürü konusunda yararlandı. Osmanlıca ve Fransızca'yı babasından, sarayda özel hocalardan ders almış olan annesinden de lügat, tarih ve İslamî bilimleri tahsil etti.

² Revnakoğlu'nun annesi Şerife Revnak Hanım, Osmanlı sarayında Sultan II. Abdülhamid'in kardeşi Şehzade Kemaleddin Efendi'nin kızı Münire Sultan ile büyümüşür. "Deli Saraylı" ve "Saraylı Sultan" diye tanınırdı. Erdem Yücel, Revnakoğlu'nun annesiyle ilgili şu olayı anlatıyor: "Deli Saraylı diye tanınan Şerife Revnak Hanım'ın bazı acayip davranışları olduğundan söz edilir. Kocasını Server Emin Bey'e 1934 yılında Milli Piyango'dan büyük ikramiye çıkmış, bundan birkaç gün sonra da kocasına kızan Şerife Revnak Hanım bütün parayı makasla kesip yok etmiştir. Zamanın gazeteleri bu olaya geniş yer vermiş, Şerife Revnak Hanım'ın resimleri peş peşe basılmıştır." Bkz. Erdem Yücel, "Üstad Cemaleddin Server Revnakoğlu", *Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Temmuz 1979, sayı 7/163. Murat Uraz, Şerife Revnak Hanım için "Münevver, musikişinas olup, ustalıklı ud ve piyano çalardı. Hattat gibi de yazı yazardı" diyor. Bkz. Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul, 1961, s. 11. İstanbul Fatih'te kendisiyle komşuluk eden Sayın Feysi Eren bir görüşmemizde Şerife Revnak Hanım'ın mahallede ayaklarına "halhal" takarak gezdüğinden ve bu durumun komşuları tarafından yadırgandığından bahsetmişti. Şerife Revnak Hanım, 1947 yılının baharında 58 yaşında olduğu halde vefat etti. Silivrikapı'da Seyyid Nizam çevresinde yatıyor.

Revnakoğlu'nun babası Server Emin Bey, İstanbul'un en eski muhtarlarından bulunmasıyla kendisine "Şeyhü'l-muhtaran" unvanı verilmişti. İttihat ve Terakki Partisi'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden idi. Kendisine "Beybaba" denildiği için ismi pek kullanılmazdı. Güzel yüzlü, güzel ahlaklı olduğundan bahsedilen Server Emin Bey, 1942 kışında, altmış üç yaşında iken İstanbul'da vefat etti. Kabri Topkapı civarındadır. Bkz. Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul, 1961, s. 11.

Kendisi hakkında yazılmış az sayıda hatıratından edindiğimiz bilgiye göre kültüre ve sanata karşı son derece meraklı olan Revnakoğlu, çocukluğundan itibaren birçok bilgin ve kültür adamının sohbetinde bulundu. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin eski müdürlerinden İsmail Saip Sencer, Felsefeci İsmail Fenni Ertuğrul, Diyanet İşleri eski başkanlarından Ömer Nasuhi Bilmen, Kilisli Muallim Rifat Bilge, Darülfünun hocalarından Ömer Ferid Kam, eski bürokratlardan olup kültür tarihimize çeşitli yönlerden önemli katkılarda bulunmuş olan Hüseyin Kazım Kadri ve ünlü Mevlevilerden Ahmet Remzi Akyürek, Tahirü'l-Mevlevi ve gazeteci Hakkı Tarık Us bunlardan birkaçıdır.

Revnakoğlu, 1941 yılından itibaren Türk Tarih Kurumu adına Türk ve İslam kitabelerini tetkik ve tespit heyetinde önemli çalışmalar yaptı. Ayrıca İstanbul Belediyesi'nde Eski Eserler, Tarihî Arşiv ve Kitabeler Uzmanı olarak çalıştı.

1928 yılında *Milliyet* gazetesinin bir tiyatro tenkidiyile yazı hayatına başlayan Revnakoğlu, son nefesini verinceye kadar tasavvuf tarihi ve tarikatlar, folklor, biyografi, edebiyat tarihi, Türk temaşası gibi alanlarda yüzlerce yazı yazdı. Dergi ve gazetelerde kalmış yazılarının önemli bir kısmı da askerlik dolayısıyla gittiği ve daha sonra “mübarek şehir” ifadesiyle meftun olduğu Erzurum şehri hakkındadır. Bundan dolayı Revnakoğlu, en yakınındaki dostları tarafından bile yanlış olarak Erzurumlu zannedilmiştir.³

Revnakoğlu 1928 yılından itibaren *Galatasaray*, *Servet-i Fünun-Uyanış*, *Yenigün*, *Yeni Sabah*, *Vakit*, *Haber*, *Kurun*, *En Son*

³ Cemalettin Server Revnakoğlu'nun ölümünün ardından dönemin muhafazakâr bir gazetesinde “Âlim Cemaletdin Server Revnakoğlu Vefat Etti” başlığıyla kısa ve manidar bir haber verilmiştir. Haber şöyledir: “Şehrimize bir ziyaret için gelmiş bulunan Erzurumlu âlim Cemaletdin Server Revnakoğlu vefat etmiştir. Kendisine Allah'tan rahmet dileriz.” Bkz. *Bugün*, 25 Eylül 1968.

Dakika, Son Telgraf, Zaman, Ramazan, Aylık Ansiklopedi, Tarih-Coğrafya Dünyası, Din-Tarih Dünyası, İslam, Kızılay, Yeşilay, Tarih Yıllığı, Basın Yıllığı, Tarih Konuşuyor, Tarih Yolunda Erzurum gibi gazete ve dergilerde yazılar yayınlamıştır.

Yazılarında bazen gerçek adını, bazen de “Şeyh Cemalullah”, “Revnakullah”, “Ecmel Bülend”, “Neyyir Sabih”, “İbnü'l-Muhtar”, “Muhtaroğlu”, “Üstünbaşoğlu”, “Galatasaraylı”, “Hiç” ve “Hiç” müstearlarını kullanmıştır.

Revnakoğlu'nun sağlığında ikisi sağlığında, biri ölümünden sonra bizim tarafımızdan hazırlanmış üç kitabı neşredilmiştir. Bu kitaplar şunlardır:

1. *Yemen Elllerinde Veysel Karenî*, Uğur-Olcay Yayınları, İstanbul, 1960 (Bu eser “Şeyh Cemalullah” adıyla yayınlanmıştır). Eserin ikinci baskısı *Veysel Karenî ve Üveysilik* adıyla yayımlandı. (Hazırlayan: İsmail Dervişoğlu), Köprü Yayınları, İstanbul, 2011.
2. *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği, 1961.
3. *Eski Sosyal Hayatımızda Tasavvuf ve Tarikat Kültürü*, Hazırlayanlar, M. Doğan Bayın, İsmail Dervişoğlu, İstanbul, 2003.

Revnakoğlu'nun bu kitapları dışında Türk kültür tarihinin en zengin arşivlerinden birini oluşturan notları, ölümünün ardından önce Divan Edebiyatı Müzesi'ne verilmiş, oradan da birkaç yıl önce Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.⁴

⁴ Türkiye'de bürokrasinin akıllara durgunluk verecek kadar kültürel gelişmenin önünde nasıl ciddi bir engel teşkil ettiği Revnakoğlu'nun arşivinin serencamı göz önüne getirildiğinde anlaşılır. Birçok kişinin yıllarca uğraşmasına rağmen, Revnakoğlu arşivi araştırmacılar için hâlâ tamamiyle hizmete açılmamıştır.

Askerlik vesilesiyle gittiği Erzurum'la ölümüne kadar bağını koparmayan Revnakoğlu, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Erzurum tarih ve kültürüyle ilgili birçok yazı kaleme almıştır. Revnakoğlu'nun çeşitli dergi ve gazetelerde kalmış yazıları dışında Erzurum'la ilgili çalışması, elinizdeki *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi* adlı kitabıdır.⁵ Kitabı neşre hazırlarken bazı hususları okuyucunun dikkatine sunmak ihtiyacını hissediyoruz ki, onları da kısaca şöyle zikredebiliriz:

Revnakoğlu, ilk baskısı 1961 yılında Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği tarafından yayınlanan kitabı iki cilt şeklinde tasarlamış; ancak ikinci cildini neşredememiştir. Bu sebeple kitapta, ikinci cilde yapılan birçok atf vardır. Biz, eseri yeniden neşre hazırlarken diline dokunmadığımız gibi ikinci cilde yapılan atıfları da araştırmacılar için bir veri olabileceği düşüncesiyle olduğu gibi bıraktık. Kitabın imlasını da günümüze uyarladık. Parantez içinde verilen açıklama ve kelime anlamlarını dipnotlarda yeniden şekillendirdik. Hicrî takvimin karşılığı olan Miladî takvim tarihlerini köşeli parantezle belirttik.

Kanaatimizce kitap, Türk yayın hayatında Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'yle ilgili yapılan en iyi çalışmadır. Revnakoğlu, eseri hazırlarken okuyucunun da ilerleyen sayfalarda tanık olacağı gibi, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın torunlarıyla görüşmüş, onun bulunduğu mekânlara gitmiş, hayatına ait en küçük ayrıntıyı, titiz inceleme ve araştırmalarıyla aydınlatmaya çalışmıştır.

Kitabı neşre hazırlarken yardımlarını esirgemeyen sevgili dostum Yusuf Turan Günaydın'a teşekkürlerimizi arz etmek isterim. Eserin yeniden neşri dolayısıyla hem eserin

⁵ Allah izin verirse Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun Erzurum'la ilgili yazıları tarafımızdan derlenmiş olup yakın bir zamanda kitap olarak neşredilecektir.

› Cemaleddin S. Revnakoğlu • Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi

yazarı olan Cemaleddin Server Revnakoğlu'na ve hem de Erzurumlu İbrahim Hazretleri'ne Cenabı Hakk'tan rahmet diliyoruz.

İsmail Dervişoğlu
Bulgurlu, Mayıs 2011

Önsöz

I

Devlet Cumhuriyet Türkiye'sinin izale etmek gayretini sarf ettiği, kültürel bir eksikliği hepimiz biliyoruz. İstanbul'un devlet merkezliğine muvazi olan, inhisarcı, merkezîyetçi kültür politikası, 1923 Türkiye'si, devlet merkezini değiştirirken kültür ve fikir faaliyeti merkezliğini de hiç değilse ikiye çıkardı: İstanbul, Ankara. Ankara Hukuk Fakültesi'nin kuruluşu, yavaş yavaş Ankara Üniversitesi'ni hazırladı. Türkiye'nin dört bir tarafından bu iki merkeze koşan fikir gençliği, yeni Türkiye'deki sosyal değişmelerin en çok dikkati çeken bir tebeddülüdür.

Yeni Türkiye'nin kültürel merkezîyetçiliğinde başlayan bu başlık, yani matbuat, üniversite, yüksek öğretim, nihayet sanat ve temaşa hayatına sahip İstanbul ve Ankara, İmparatorluk Türkiye'sinin muzdarip olduğu "kültür hayatında âdem-i merkezîyet", belli bir maarif ve hars politikasının neticesi olarak belirmedi. Daha ziyade devlet merkezinin Boğaziçi'nden Anadolu içerilerine götürülmesinin tabii neticesi olarak kendini gösterdi. Bununla beraber inkılâbın ta ilk günlerinden itibaren bir "Doğu Üniversitesi" hayalinin nasıl vakit vakit zihinleri işgal ettiğine bakılırsa, 1923-1950 arasındaki

Türkiye, memleketi fikrî ve harsî hayatta âdem-i merkeziyete kavuşturma siyasetine yabancı değildi. Nihayet 1950-1960 arasında bu hayaller gerçekleşme yoluna girdi. Türkiye'nin başlıca mıntukalarında birer yüksek öğretim yuvası vücuda getirmek istendi. Bizde sosyal hareketlere rehberlik eden kanun yapma mekanizması, bu iş için de kullanıldı. İzmir'de "Ege", Erzurum'da "Atatürk" adlarını taşıyan üniversitelerden birincisi birkaç seneden beri faaliyette ve Batı Anadolu'nun gençliğini kendisine doğru celp etmektedir. Diğerinin üzerinde nasıl durulduğunu biliyoruz. Nihayet Orta Anadolu için bir "Selçuk", Şimal Anadolu için de bir "Karadeniz" üniversiteleri tasavvuru, bir gazete haberine göre "Önümüzdeki yirmi beş yılda üniversite sayısının on beşe çıkarılacağı" düşüncesi de bu kadro içinde mütalaa edilmelidir.

II

1950-1960 devresinin fabrika kurma hamlesine muvazi olan bu fakülte ve üniversite kurma hamlesinin öteden beri mevcut üniversitelerimizin noksanlarından bahsedildiği bir zamanda ne derece muvaffakiyete götüreceği gibi bir mesele-nin bulunduğunu kabul ediyoruz. Fakat meselenin münakaşa yeri burası değildir. Bizim işaret etmek istediğimiz nokta, İmparatorluk Türkiye'sinin "kültürde merkeziyet" patolojisini, Cumhuriyet Türkiye'sinin tedavi etme iradesidir.

Bütün imparatorluğa şamil bir "kültürde merkeziyet" hükmü ele alındığı takdirde bazı tashihlerin yapılması zarureti vardır. Böyle bir hüküm doğru mu? Doğru değilse tashih ameliyesine nasıl girişmeli? Gerek Selçukoğulları, gerek Osmanoğulları devirleriyle düşünülecek bir tarihî devrede ileri cemiyetlerin fikir hayatında görülen ve bir memleketin bütün sathına yayılan bir tefekkür, tedris ve yetiştirme âdem-i merkeziyeti mevcut değil mi idi? Bu soruların cevabını vermeye çalışırken ne kadar ihtiyatlı bulunmaya mecbur olduğumuzu

söylemek isteriz. En azından Tanzimat'a kadar olan devre içinde büyük şehirlerimizin medrese gibi tekkeleri de kendi ölçü ve çaplarında birer fikrî ve harsî merkez idiler. Kıymet ölçülerimizi, medeniyet nevine ve kültür çeşidine göre tayin ettiğimiz ve böylece bugünün mantığından kurtulduğumuz takdirde çoğu yerde harabeleri bulunan, bazı mahallerde ancak yerleri zorlukla ve yaşlı nesillerin müphem hafızalarına dayanılarak tespit edilebilen medreseler, hatta cami kürsüleri, zamanlarının fakülte ve üniversiteleri mesabesinde idiler. Fakat ne yapalım ki, tarih çarkı, Şark'ta, Garp'taki gibi işlemedi; bir samyeli çarkın dönüşüne tesir etti. Garp'ın bugünkü üniversiteleri, fakülte ve seminerleri, hep Ortaçağ devresinin Hıristiyan medreseleri içinden çıktı, daha doğrusu aynı müessese içinde bir tefekkür ameliyesi istihalesi vukua geldi ve düşünme, devam eden bir uzviyet gibi ömrünü sürdürdü. Sadece, bugünkü Paris Üniversitesi'ni adlandıran Sorbon'un vaktiyle mesela Bursa'daki Yeşil Cami'ye benzer bir Ortaçağ kilisesinin adını yaşattığını, kilisenin hâlâ üniversite mahallesinde yaşatıldığını söylemekle kalalım. Bizim kültür hayatımızda, bir uzviyeti ikiye bölen trajik bir kesme hareketinin her nasılsa vukua geldiği görülmektedir. İçtimaî uzviyetimizdeki marazların çoğu, bu kesme işi ile alakalıdır. Sosyolojik teşhisler ve tedaviler, daima bu kesme üzerinde sarf edilecek derin araştırmalarla mümkün olabilir.

III

Fakat bir eser için yazılan bu önsözde niçin bu kadar uzaklara giden düşünceler ortaya atıyoruz? Zira bize tanıtilen mütefekkirle eseri, ancak böyle bir tarihî kadro içinde anlaşılabilir.

Türkiye'nin kültürel hayatını gösteren bir tablo içinde Erzurum ve mıntıkası, 1071 senesini takip eden uzun devrede bir taraftan Orta Asya Türklüğünün Küçük Asya'ya geçmesine

köprülük yaparken, öbür taraftan Selçuklu-Osmanlı devrelerinin tefekkür hayatına da sahne oldu. İslamî ilimlerden her birinin tedrisatına mahsus ve fakülte manasına gelen “dâr”lardan birçokları Erzurum medreseleri içinde vardır. Bu müesseselerin ne Türkiye’ye şamil bir umumî tarihi, ne de mahallî ve mntıkavî mahiyetteki hususi tarihi -ve bu arada Erzurum medreseleri- tetkik edilmiş değildir. Bunları tetkike başlayan, çalışmaları az zamanda Garp âlimlerinin de takdirini celbeden dostum ve meslektaşım, kıymetli tarihçi Abdurrahim Şerif’i [Beygü], felek elimizden aldı. Yeni işçilerin zuhurunu beklerken, talih karşımıza, Erzurum çevresinde “Erzurum’un hâk-i pâkine âşık” diye tanınan ve sevilen bir ilim fedaisini çıkarttı: Revnakoğlu. Daha sonra onu destekleyen bir teşekkül vücuda geldi: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği.⁶ Bir ilim emektarı ile işbirliği eden derneğin, bize İbrahim Hakkı Hazretleri’ni tanıtmakla işe başlamasını, müstakbel çalışmaları için bir uğur ve muvaffakiyet nişanesi saymaktayız.

İbrahim Hakkı ve Marifetname’si son zamanlarda kendiliğinden beliren bir arzu ile uzak ve yakın mazinin kültürel varlığını öğrenmek isteyen gençliğin ihtiyaçlarını mükemmel

⁶ Derneğin çok etraflı olan nizamnamesinin altıncı paragrafı, Erzurum kültür tarihi için şu maddeleri sıralamaktadır:

1. Eski maarif müesseseleri;
  - a) Mahalle mektepleri, hocaları ve tedrisat,
  - b) Medreseler, dersler ve tedris metotları,
  - c) Medreselerden yetişen değerler.
2. Yeni maarif müesseseleri;
  - a) Cumhuriyetten önceki devre,
  - b) Cumhuriyet devri ve mektepleri.
3. Erzurum’un yetiştirdiği âlimler ve müellifler;
4. Erzurum’un yetiştirdiği müellifler.
5. Erzurum’un yetiştirdiği şairler ilh...

Revnakoğlu’nun eseriyle Dernek, nizamnamesinin bu paragrafındaki 3, 4 ve 5. maddelerine misal teşkil eden bir mütefekkirini seçerek işe başlamış demektir.

surette karşılayacaktır. Ortaya atılan ve yorucu tetkiklerin mahsulü olan eser; Cumhuriyet Türkiye'sinin tedaviye çalıştığı ve bizim yukarıda anlattığımız hastalığın, yani memleketin bütün kültür hareketlerini Dersaadet'te toplama ve diğer memleket köşelerini fikrî durgunluğa ve uyusukluğa düşürme davranışının, öyle zannedildiği gibi, bütün tarihimiz boyunca mevcut olmadığını ispat ediyor. İstanbul'a başvurmadan da Hasankale'den Erzurum'a gelen bir genç, Erzurum'da ve çevresinde bir taraftan yazılı, öte taraftan ehl-i heyet, ehl-i hikmet, ehl-i irfan ve ehlullah tipinde yazısız istifaza kaynakları bulabilir ve nitekim bulmuş ve yetişmiştir de. Revnakoğlu Cemaleddin Server Bey, bize işte İbrahim Hakkı Hazretleri'nin yetişme tarzını anlatıyor ve bu vesile ile bir kültür ve tefekkür merkezi olan Erzurum'unun uzaklarda değil, bize yakın bir sırada, XVIII. asırdaki manzarasını çiziyor. Erzurum'la küçük vatan alakası olanlar, İbrahim Hakkı'yı kendi topraklarında yetişen bir fikir yıldızı olarak, bütün Türkiye ve hatta Türklük bakımından İbrahim Hakkı'yı düşünenler, kültür tarihimizin kansızlaştığı bir anda âdeta ona yeni bir kan verme teşebbüsü olarak Revnakoğlu'nun eserini sevinçle yoklayacaklardır.

IV

Eserin bahis mevzuu ettiği şahsiyetin teşekkülünü, formasyonunu, feyiz aldığı kaynakları yakından takip ederken, aynı zamanda *Marifetname* hakkında bir marifet, bir bilgi ediyoruz. İbrahim Hakkı'nın şahsiyetinde, müstesna biyografya sahibi olanlara mahsus taraflar vardır: Aile psiko-sosyolojisi ile meşgul olan içtimaiyatçılar, bu biyografyanın poligami ile alakalı kısmı üzerinde bir hayli duracaklar, bir taraftan zevcelerinden birine İstanbul'dan yazdığı mektupta: "Firdevs o saçların sevim, o başın sevim, o gözün sevim. Sakın benden küsmiyesen. Benim doğanım çiftçi eline düşmüşsen seni çantada habsetmişem. Senin yerin İstanbul'dur" derken aynı

muhabbet psikolojisi ile ikinci zevcesi Zeliha'ya: "Benim küçük kadınıam, benim âşık paşam, benim gözüm ne keyfdesen ne demdesen, neylersen, nişlersen. Tanrı seni bana bağlasun, bir dahi dünya gözü ile görüşmek müyesser eylesün" diye hitap ediyor. Aynı neviden ifadeler diğer iki zevcesi Fatma ile Belkis'e gönderdiği mektuplarda da görölmektedir. Bu taşkın, fakat sosyal nizama bağlı "eros" ve "libido", *Marifetname* adlı fikrî harikayı yaratan "logos" ile kudret ve derinlikçe yarış etmekte ve müstesna büyük insanların ruh âlemleri için müşterek olan ölçüyü hatıra getirmektedir.

Büyük bir şahsiyetin biyografyasındaki bu gibi incelikleri nazarlarımızın önüne yayan Revnakoğlu'nun *Marifetname*'ye ait bibliyografik tahlilleri ayrı bir ehemmiyet taşır. İbrahim Hakkı'nın eserini bugünkü Türk gençliğine vereceğimiz ana kadar -ki Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği'nin vazifelerinden biri de bu büyük işi başarmaktır- kıymetli arkadaşımız Cemaleddin Server'in tanıtıcı sayfeleri aynı zamanda terbiyevî bir hizmet de ifa edecektir.

İbrahim Hakkı'nın gerçekten bir abide olan eserinin ağırlık mevzuu olan mesele, büyük feylesofların "Bilgi nazariyesi" (=Théorie de connaissance) dedikleri saha ile alakalıdır. Feylesof İbrahim Hakkı, insanın varlığının asıl gayesini teşkil eden "bilgi-marifet"i önce "Marifet-i nefis, Nefs bilgisi" (=Connaissance de soi-meme)'ne bağlıyor. Fakat bundan evvel bir başka marifete ihtiyacımız vardır: "Marifetullah, Tanrı bilgisi" (= Connaissance de Dieu). Yalnız şu var ki, müessire eserden başlayarak gitmek gerekir. O hâlde "Marifet-i âlem" (=Connaissance du monde)'u bize verecek müspet ilimlere başvurmaya mecburuz. İbrahim Hakkı, bu ilimleri şöyle sıralamaktadır:

1. İlm-i heyet (Astronomi).
2. İlm-i hikmet (Fizik).
3. İlm-i teşrih (Biyoloji - Anatomi).

Bu üç ana müspet ilmin yanına bir manevi ilim daha ilave edilmelidir:

4. İlm-i irfan. Feylesofumuzun lisanında “ilm-i irfan”, bugünkü tabirle “hars” (=kültür)’e tekabül etmektedir. Ancak bu ilimlerin marifetinden sonradır ki, “Marifet-i âlem”den “Marifet-i Mevla” veya “Marifet-i Yezdan”a giden yola girilmiş olacaktır.⁷ Bu karışık yolda yürümüş ve bir arı gibi marifetleri toplayarak *Marifetname*’sini yazmış olan İbrahim Hakkı’nın geçtiği kanalları, çektiği zevkli zahmetleri, ancak Cemaleddin Server gibi Şeyh İbrahim Hakkı’nın âlim tarafını anlamakla kalmayan, onun “kâl, kelâm, söz”lerini “hâl”leri ile mezcetmesini bilen araştırmacılar gösterebilirler.

V

Eserlerin kaynaklarını anonim olarak “ehl-i heyet, ehl-i hikmet, ehl-i teşrih”, nihayet “Ehlullah demişlerdir ki...” ile gösteren İbrahim Hakkı ve eseri karşısında her araştırmacının ve kültür tarihçisinin soracağı mesele, mütefekkirimizin ne nispette toplayıcı, ne nispette yoğurucu ve orijinal olduğu noktasında toplanır. Fakat bu ağır işe girişmeden önce uzvî bir mevcut gibi aile, medrese, kütüphane, sosyal çevre, hatta cami ve tekke muhitlerinden ne gibi besleyici gıdalar aldığını, ne gibi şahsiyetlerden istifaza ve istifade eylediğini ilmî surette bilmekliğimiz lazımdır. Ancak bu hedefe yönelmiş araştırmalar neticesinde *Marifetname*’nin bazı unsurlarını çevreye mal edeceğiz. Ancak o zaman mal edemeyeceğimiz kısımlar kalırsa bunların mütefekkirin hüviyetine mal etmek zarureti hâsıl olacaktır.

⁷ Önsözün bazı noktalarını tavzih için gereken notlarla önsözü daha da uzatmak istemedik. Yalnız İbrahim Hakkı’nın, ilimleri tasnif eden diğer feylesoflar yanındaki tasnifçi hüviyeti için İstanbul Hukuk Fakültesi’nce neşredilen *İçtimaiyat: Metodoloji Nazariyeleri*’ne bakılması, *Marifetname* müellifinin anlaşılması için, faydalı olabileceğini kaydetmek isteriz.

› Cemaleddin S. Revnakoğlu • Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi

Revnakoğlu'nun peşinden gidecek diğer araştırıcıların Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği'nin hazırlayacağı maddi ve malı imkânlardan faydalanma suretiyle Erzurum'un bölge kültür tarihini vakit vakit bizlere hediye etmelerini temenni ederken, eserin sahibi olan Cemaleddin Server'i, onu cesaretlendiren dernek reisi Dr. Zeki Başar'ı ve arkadaşlarını candan tebrik etmek isterim.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu

1961, Erenköy

Eseri Sunarken

Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği'ni kurarken, Erzurum'un değerlerini tanıtmayı amaç edinmiştik. İdare kurulu olarak yıllardan beri hep bu amaca bağlı kalmaya ve bağlı kaldığımız amacı gerçekleştirmeye çalıştık.

Erzurum değerleri bahis konusu olunca, Hz. Hakkı'nın, başta hatıra gelmiş olması tabii idi ve nasıl ki böyle olmuştur.

İbrahim Hakkı, Erzurum'un güzel ilçelerinden birisi olan Hasankale'de doğduğu sıralarda (18 Mayıs 1703) biz tarihimizin gerileme devrini yaşamaya başlamış oluyorduk (1699-1703).

Erzurumlu İbrahim Hakkı yetmiş yılı aşan hayatı içerisinde devlet ve milletimizin bilhassa ahlâkî ve manevî dayanaklarının her yıl biraz daha bozulup sarsıldığını, tereddide uğradığını yıl yıl yaşamış ve kendi yakın çevresinde misallerini görmüş olmasına rağmen, hiçbir zaman mütereddi olmamıştır. Mütereddi olmak şöyle dursun, bilakis müceddit olmasını, ilim ve fikir sahibi olarak eser vermesini bilmiştir.

İslam felsefesini bilen, tasavvufun derinliklerine dalan, tarikat (Kadirî) adamı olan İbrahim Hakkı insaniyetçiliğin, hümanizmin de hakkını vermiştir.

Bir sosyolog gibi cemiyete seslenerek onun ahengi ile ilgilenmiş, bir psikolog veya karakterolog gibi insanların

ruhlarını tahlile, fizyonomilerini inceleyerek karakterlerini tayine çalışmıştır.

İbrahim Hakkı'nın devrinde, bugünkü anlamı ile Türkçülük bahis konusu değildi. Yine o devirlerde Arapça ve Farsçadan başka dillerle yazı yazmak da ilim ve irfan adabına aykırı bir hâl sayılırdı. Böyle olduğu halde, o, temiz Türkçe ile eserler vermiş olmakla, tıpkı Erzurum'un kendisinden yüz yıllarca evvel yetiştirdiği hemşehrisi *Siyer-i Nebî* sahibi Mustafa Darir⁸ gibi Türkçeye hizmet etmiştir. Türkçeye hizmet etmekle muhakkak ki, Türklüğü sevmiş, Türkleri birbirilerine yaklaştırp kaynaştırmıştır.

Hâlâ dillerde dolaşan manzum parçalarıyla ruhuna yerleşip gönlüne taht kurduğu Türk halkının mistik olmaktan ziyade manevi ve müzikal zevkine ve bir bu kadar da memleketçi duygularının yükselmesine müessir olmuştur.

Marifetname'sinde okunduğu gibi riyaziyeden, kimya ve fizikten bahseden Hazreti Hakkı, bilhassa ayı, güneş, yıldızları ve gökyüzünün türlü olaylarını konu edinen kozmografya alanında, devrinin anlayış sınırlarını aşan ve hatta kendisinden iki yüz yıl sonra doğup yetişen bir kısım meslek ve memleket adamlarının dahi kavrayamadıkları bir ölçü genişliği göstermektedir.

Yine *Marifetname*'sinde görüldüğu gibi tıptan, teşrihten, fizyolojiden ve biyolojiden bahseden İbrahim Hakkı, biyolojinin önemli problemlerinden birisi olan "evolüsyon" (=tekâmül) teorisini hatırlatan bir konu üzerinde dahi durmuştur.

Bu duruşun duyurduğu ihtiyaçla bahsi biraz tafsil etmemiz faydalı olacaktır.

Bilindiği gibi jeolojik devirlerde bugün yaşayan muhtelif türler (=neviler) aynen mevcut olmayıp İbrahim Hakkı'nın görüşünü okşayan Dessendes Teorisi'ne göre, yapılış bakımından daha basit olan diğer türlerden meydana gelmişlerdir.

⁸ H. 779 [M. 1377]'de Mısır'a gidip, H. 784 [M. 1383]'te hükümdara takdim olunmuştı.

XVIII. asır sonlarında “Tabiî sistem”i ortaya atan Linné’in, yaratıldığı kadar tür (=nevi) olduğunu kabul etmesine karşılık, 1807’de Lamarck, evolüsyonun tedrici tekâmül neticesi daha basit nevilerden teşekkül ettikleri fikrini ortaya atmıştır. Bu konuda İngiliz âlimi Darwin (1809-1882) tür (=nevi)’lerin tekâmülü hakkında başka bir hypothèse ileri sürmüştür. Bu, Lamarck’ın nazariyesini kabul etmekle beraber türlerin değişmesinde diğer bir faktörün rol oynadığını da düşünmektedir. Kastolunan bu faktör, tabiî istifa “sélection” nazariyesi “tabiatta tesadüfen teşekkül eden ferdî değişiklikler arasında muhite en fazla uyabilenlerin yaşayabildikleri ve diğerlerinin mahvoldukları” şeklinde izah ve ifade olunmaktadır.

Leh ve aleyhlerinde görüşler mevcut olan Lamarck ve Darwin hypothèseleri, Mendel kaideleri keşfedildikten sonra deneysel yollarla dahi tetkik edilmeye başlanılmıştır. Nasıl ki Baur’un birbirlerinden ayrı ayrı yerlerde yaşayan morfolojik (boyları, renkleri, yaprakları) ve fizyolojik farklar gösteren aslanağzlarında yaptığı tecrübelerle Darwinizm, âdetâ takviye edilmiş gibidir. Bu şekilde çeşitli görüşlerin bazen bir birini okşayıp, bazen karşılaştıkları sırada bir de genlerin veya kromozomların sayılarının veyahut yapılanlarının ani değişikliği tarzında ifade olunan mutasyon teorisi ortaya atılmıştır.

Darwincilik ile mutasyonculuğu birlikte temsil eden biyologlar yani Neodarwinistler bir bakıma Darwin’in selectionunu ispata yarayan mutasyon teorisine karşı ileri sürülen itirazları esas itibarıyla kabule şayan bulmamaktadırlar.

Neticede, Darwin’in “muhite daha iyi uyanların seçilerek geri kaldıkları” şeklindeki temel görüşü, umumî bir rağbete mazhar olmuş gibi görünüyor demektir.

İşaret ettiğimiz şekilde üzerinde çok, hem pek çok durulmuş olan “evolüsyon” (=tekâmül) mevzuunu mutlaka yukarıda adlarına temas ettiklerimin izahları manasında anladığı iddia edilemeyecek olan Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın yaşadığı

devir göz önüne getirilirse, bu derece kritik bir meseleye ilgi duymuş olması dahi onun kültürlü, bilgili bir kimse olduğunu ve ilmî kanaate sahip bulunduğunu göstermeye kâfidir.

Bahis konusu ettiğimiz hayatın tekâmülü teorilerini daha geride bırakarak doğrudan doğruya “hayatın sırrı” üzerinde dahi durup düşünenler, çalışıp çabalayanlar hiç de az olmayarak gelip geçmişlerdir. Eserde yer alacak bazı bahislerde dolayısıyla münasebeti olacağını tahmin ederek bu mevzu üzerinde kısaca durmak lüzumunu duymuş bulunuyorum.

Gelip geçtiklerine işaret ettiklerimden birisi olarak Louies Pasteur, “bir canlı yaratığın ancak canlı bir yaratığın tohumundan hâsıl olabileceği” görüşünü ortaya atmıştır. Bu takdirde ilk tohumun nereden ve nasıl meydana geldiği zihinleri haklı olarak işgal etmiş görünmektedir.

Rus bilgini A. İ. Opar’ın yolunda yürüyen Fransız Dauvillie ile Belçikalı Desguin yayınladıkları (1939) bir eserde hayatın doğuşunda güneşin önemini belirtmişlerdir. Nihayet toprak üstünde bir şeyler yokken yağmurların denizlerin dibine sürükledikleri iri moleküllerin burada birbirlerine tesir ederek çeşitli cisimlerin doğduğu, fakat oksijen olmadığı için hidrokarbonların erimeyerek yığıldıktan, aminoasitler proteinlerin canlı mahlûkların hücrelerinin ilk taslağı sayılabilecek molekülleri meydana getirdikleri mütalaaları serdedilmekle beraber ilk canlı hücrenin doğuşu tesadüfe bırakılmış oluyor.

Şu son yıllarda yine “hayatın sırrı” üzerinde duranlardan Florida Eyalet Üniversitesi profesörlerinden Sidney Fox ile arkadaşları olmuşlardır. Bunların deneylere dayanan görüşlerini Amerika’nın *Science* dergisinde yazdıklarını, hatta bizim günlük gazetelerin sütunlarına dahi aktarılmış olmasından öğreniyoruz.

İlk zamanlarda arzı çevreleyen atmosferin hidrojen, amonyak (oksijen yok) gibi gazlardan ibaret olduğunu, bu gazların karışımının bazı kimyevî ameliyeler neticesi bir takım

aminoasitlerin teşekkül ettikleri, tecrübeye dayanılarak ileri sürülmektedir.

Teşekkül eden aminoasitlerin ise proteinlerin husulüne yaradıkları, proteinlerin de hayatın esasını teşkil ettikleri kabul olunmaktadır. Bir bakıma bio-şimik bir mahiyet taşıyan bu izah tarzı, ilmî bir hüviyet taşır gibi görünüyor ise de hakikatte hayat kıvılcımının nasıl parladığını aydınlatmış olmuyor. Yalnız Dr. Fox ve arkadaşları, daha evvel isimlerine işaret ettiklerimizden bazıları gibi muhtemelen kozmik ışınların atmosferden geçerken mevcut gazlardan, hayatın yapı unsuru olmaya namzet aminoasit husulüne sebebiyet verdiklerini, bataklıklar, nehirler, göller ve denizler gibi su birikintilerinde biriken aminoasitlerin ise proteinlerin teşekkülüne yaradıklarını yani hayatın sudan başladığını kabul etmiş görünüyorlar. Böyle bir noktada toplanan bu son görüşün bizlere ve bilenlere “Her şeyi sudan diri kıldık” ayet-i kerimesini hatırlatmış ve tekrarlatmış olması tabiidir.

Orta Asya’dan gelen atalarımızın Küçük Asya’yı yahut doğudan gelen ecdadımızın Anadolu’yu kılıçla fethedip bu yerlerin idaresini beylerbeylerine veya valilere bıraktıklarını biliyoruz. Fakat idaresi valilere bırakılan bütün bu yerlerin gerçek vatan, bu yerleri dolduran insanların gerçek vatandaş olabilmelerinde valilerden ziyade bizzat yine doğudan gelen velilerin hizmetlerinin büyük olduğu unutulmamalıdır.

Bu cümleden olarak uzun asırların gerisinde kalan Yunus Emre’nin seslenişlerinden halkımız ve aydınlarımızla hâlâ manen kuvvet almıyor ve temiz, duru mısraları ile millet olarak zevkimiz ve kalbimizle bir birimize bağlanmış olmuyor muyuz?

“Sultanü’l-Ulema” diye ün salmış bulunan babası Bahaeddin Veled ile birlikte henüz on iki yaşında iken Anadolu’ya gelip Karaman’a ve sonra da Konya’ya yerleşen Mevlânâ Celaleddin’in⁹ bu bakımdan hizmetleri az mıdır?

⁹ M. 1207’de Horasan’ın Belh şehrinde doğmuştur.

Şöhretinin ölçüsünü vermiş olmak için zamanında kendisine “Konyalı” demek az görülerek “Rumî” yani Anadolu lu denmiş olan Mevlânâ, sadece iyilik ve hayır amacıyla bir sofi olarak kalmış ve yaşamış olsaydı elbette ki sadece kendisi ve kendisinin ahiret saadeti için çalışmış olurdu. Hâlbuki aynı zamanda ince bir şair olan Mevlânâ'nın kemalin vasıtası saydığı musiki ve sema (=ruhanî raks)larla hiç olmazsa ve bir bakıma yaşadığı cemiyette yer alanların estetik zevklerinin ve toplumsal bağlarının kökleşip gelişmesine hizmet etmiştir.

Diğer taraftan “Kadını örten kimseyi, koltuğu altındaki ekmeği gizleyen bir kimseye benzeten” görüşü ile halka yönelip, onun meseleleri ile ilgilenmiş, meşhur *Mesnevî*'si ve *Divan*'ı ile sayısız öğütler vermiş olan Mevlâna, aynı zamanda Sünnî mezhebin müdafii olmakla İslamiyet'imize ve bu yoldaki çalışmaları ile tefrika ve hizipçiliği önlemek sureti ile de millî bütünlüğümüze hizmet etmiş, yararlı olmuştur.

Yukarılarda belirttiğim hizmet ve hususiyetlerine ilaveten camiler dolusu halka yıllar yılı hitap etmiş ve okullar dolusu öğrenciler yetiştirmiş, aradan yüz yıllar geçmiş olmasına rağmen gönüllerde yaşar ve dillerde dolaşır halde kalmasını bilmiş olan İbrahim Hakkı da bu şekilde tesir edenlerden ve gücü çapında hizmette bulunanlardan birisidir.

İbrahim Hakkı'nın ilim bakımından kimliğini olduğu kadar kültür enginliğini ve geniş halk tabakaları üzerindeki ölmezliğini ve olumlu etkisini kendi adını taşıyan ve muhakkak ki yetki ile hazırlanmış olan bu eserde zevkle, istifade ile okumuş olacağız.

Bir tarihte ilmin vatanı olmadığını bile bile; fakat âlimin memleketi ve milleti olduğunu kabullenerek Erzurum'un büyük evlâdını, bir anma töreni ile yüz yılların ihmalinden kurtarmayı düşünmüştük. Biraz da umumun arzusuna uyararak görüşmeler yapmak ve bir program, hazırlamak üzere 1957'nin şubat ve mart aylarında hâlen Allah'ın rahmetine kavuşmuş

bulunan Avukat Mehmed Veli İbrahimhakkıoğlu'nun müsait olan evinde toplanılmıştı. Toplantıya katılanlar arasında o sıralardaki idare kurumuz üyeleri ile halktan, türlü mesleklerdeki aydınlardan birçok kimselerle beraber zamanın valisi Niyazi Akı da bulunuyordu.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'yı türlü cepheleri ile gençlerimize, hemşerilerimize ve yurttaşlarımıza tanıtmayı hedef tutması bakımından ilmî ve bir bakıma pek ulvi bir maksat güden bu asil teşebbüs, ilimden, irfandan, mefkûreden nasipleri olmayan, memleket ve millet meselelerini yalnız ve yalnız midelerine ve menfaatlerine göre ayarlama itiyadında bulunmakla koskoca bir iktidarın kısa zamanda soysuzlaşarak demokrasi davasında hıyanete sapmasına sebep ve amil olan partizanların yordakçılılarıyla, bunlara öncülük yaptığı söylenen o tarihlerde nasılsa Erzurum mebuslarından bulunan bazılarının ispiyonajları, sessiz ve sinsî sabotajları yüzünden maalesef muvaffak olunamamıştı. Ve nasıl ki, 3 Nisan 1957'de valimizin Erzurum'dan başka bir tarafa verilmiş olması, söylentileri daha o günlerde teyit etmişti.

Binaenaleyh bu eser, bir taraftan ve bir bakıma Erzurumlu İbrahim Hakkı'yı mazinin karanlıklarından, ihmalin, unutkanlığın, kıymet bilmezliğin hoyrat tesirlerinden kurtarıırken, bir taraftan da onu anmak, tanıtmak ve anlamak isteyenleri ferahlatmış, sevindirmiş olacaktır.

Eserin muhterem müellifi, halkın dilindeki İbrahim Hakkı'yı Erzurum ve Hasankalesi'ndeki müteaddit konferansları, yayınları ve onu türlü cephesi ile ilk defa aydınların kafasına ve gönüllerine yerleştirmeye çalışmış ve çalışmakta olan değerli bir tarihçimizdir. Bize bizden yakın olan bu tarih araştırıcımız, sadece İbrahim Hakkı'yı ve onun doğum yerini görüp incelemekle kalmamış, yıllar yılı ilçeleri, köyleriyle birlikte bütün Erzurum'umuzu gezip dolaşarak millî ruhu muza, sanat ve edebiyat tarihimize, folklorumuza, çeşitli bilgi

kollarında ilerlemiş değerlerimize büyüklerimize ve her türlü özelliklerimize ait yazma, basma belgeleri derleyip toplamış, şehrin iç tarihini aydınlatan birçok kıymetli kitabeleri, kendi imlâ hususiyetleriyle aynen tespit ve tedvin etmiştir.

İlimizin, yaylamızın Veysel Karenî'si, bir Evliya Çelebi nesisiyle deştiği ve dolaştığı bu topraklar üzerinde pek sevdiği hemşerilerimizden sevdiğinden fazla sevgi görmüş ve onların aynı zamanda en yakın dostu ve kafadarı olmuştur. Bundan dolayı aramızdaki bir özel adı da Erzurumiyatçı'dır.

Kendilerinin de pek samimi şekilde söyledikleri gibi, Erzurum'un manevî evlâdı olan Sayın Cemaleddin Server'den ve onun güzel duygusu, geniş bilgisi ile beslenmiş titiz ve temiz kaleminden biz Erzurumlular, yeni yeni daha pek çok eserler bekliyoruz. Bu ilk telifi ile derneğimiz çalışmalarını fazlasıyla değerlendirmiş olan muhterem müellife idare kurulumuzun¹⁰ şükranları sonsuzdur.

Eseri okuyarak faydalanacak ve kütüphanelerinde saklamayı zevk bilecek olan hemşerilerimizin ve şüphesiz yurttaşlarımızdan birçoklarının da sayın müellifin hizmetlerini takdirde geç kalmayacaklarını umuyorum.

Arkadaşlarım ve hemşerilerim adına kalbî tebriklerimi sunarım.

Dernek Başkanı:
Dr. Zeki Başar
Erzurum, 1961

¹⁰ Akutlu Fahreddin, Akgün, Tahsin, Başar Zeki, Kantarcioğlu Selçuk, Müftüğil Mehmed, Polat Hacı Hamza, Savcı Sabahaddin, Seval Fuad, Yücel Mahir.

Cemaleddin Server ve Eseri

Değerli arkadaşım Cemaleddin Server, İbrahim Hakki ve *Marifetname*'si üzerinde geniş bilgisinin mahsulü ve hülasası olan bu kitabı hazırlamakla, ilim âlemine, çok sevdiğimiz Erzurum'a hayırlı, müspet hizmetlerde bulunmuş oldu.

Başarısını övmeyi bir borç ve zevk bildiğim, klasik Türk kültürü, Divan Edebiyatı ve kitabelerimiz hakkında sağlam bilgilere sahip olduğuna inandığım, mütevazı ve sistemli çalışmalarına daima şahit bulunduğum Cemaleddin Server, bu hususıyla Erzurum tarih ve kültür etrafında, yıllardan beri esaslı araştırmalar yapmış, en başta gelen Erzurum kitabeleri, Erzurum şairleri, âlimleri, müellifleri ile bunların çeşitli eserleri, son çağlara kadar eser vermiş Erzurum hattat ve müzehhipleri, meşhur hafız ve hanendeleri, hayır sahipleri, Erzurum vali ve belediye reisleri, müftüleri ve bunların icraatı, Erzurum folkloru, Erzurum matbuatı, halk edebiyatı, mahalli lehçe ve şivenin diksiyon hususiyetlerini gösteren Erzurum tabir ve meselleri, ayrıca şehrin meşahiri (tanınmış şahsiyetler) üzerinde salahiyetli incelemelerde bulunmuş, geçmiş günlerin birikmiş tozları ve ihmal gölgeleri altında kalmış bulunan Erzurum'un ilmî ve millî servetini aydınlatmak işlerinde yorulmadan çalışmıştır.

Bu suretle ve her yönden takdire değer çalışmalarına, orijinal eserlerine vakıf bulunduğum bu kıymetli arkadaşımın, -kendisini tanıtmak istemeyişine rağmen- biyografisini bir vesile ile yazmaktan kendimi alamadım.

Eski aile adı “İbnü'l-Muhtar” olan Cemaleddin Server, 1328 [1912] yılında İstanbul'da, Rumelihisarında doğdu. Babası Posta Telgraf İstanbul merkezi Muhabere Dairesi eski müdür ve mütehasıslarından Server Emin Bey Baba (Üstünbaş)'tır.¹¹

Annesi, Ahmed Şah kızı Şerife Revnak Hanım, sarayda hazinedar ustası idi.¹²

İlk hususi tahsilini ana baba ocağında yaptı. 1924 yılında Fethiye'deki Çandarlı Kara Halil Paşa Numune Mektebi'ni bitirdi. Sonra Galatasaray Lisesi'nde ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde okudu. Eski Âyan Reisi Nasuhizade Mustafa Asım Efendi (Yörük), Muallim Naci, Şeyh Vasfi ve Ali Nazima'nın talebesinden bulunması dolayısıyla Şark kültürünü ve yabancı dili babasından, Osmanlıca'yı ve Fransızca'yı öğrendi. Sarayda

¹¹ Onun da babası, zenginliği, cömertliği ile tanınmış ticaret adamlarından ve eski telgrafçılardan Şeyh Mustafa Cemaleddin Efendi (Cemaleddin Çelebi)'dir. Server Emin Bey, İstanbul'un en eski muhtarlarından bulunmasıyla kendisine “Şeyhü'l-muhtaran” unvanı verilmişti. İttihat ve Terakki Partisi'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden. Kendisine “Beybaba” denildiği için ismi pek kullanılmazdı. Güzel yüzü, güzel ahlakı ile herkesin sevgilisi olmuştı. 1942 kışında, altmış üç yaşında iken İstanbul'da vefat etti. Topkapısı dışında yatıyor.

¹² Eski gözdelere, güngörmüş, sarayda tahsil etmiş, asaletli bir hanımefendi olarak bilindiği için “Saraylı Sultan” derlerdi. Münevver, musikişinas olup, ustalıklı ud ve piyano çalardı. “Bando gibi piyano çalışıyor... Mızrap elinde konuşuyor...” diye anlatırlardı. Hattat gibi de yazı yazardı. Bilhassa rik'a yazısı güzeldi. Yüzlerce şarkı ve kantoları bir araya toplayan ve bestekârlarından kısaca bahseden “Mızrabıma Gelenler” isimli büyük bir defteri, bir seyahat sırasında ne yazık ki, kayboldu.

1947 yılının baharında, 58 yaşında olduğu hâlde vefat eyledi. Silivrikapısı, Seyyidnizam çevresinde yatıyor.

hususî hocalardan ders almak suretiyle yetişmiş bulunan annesinden de lügat, tarih ve İslamî ilimler üzerinde lazım gelen bilgiyi aldı. Galatasaray'daki tahsili sırasında, bilhassa Halit Fahri Ozansoy, Hasan Âli Yücel, Refet Avni, Fazıl Ahmed Aykaç, İsmail Habib Sevük gibi değerli edip ve mütefekkirlerin feyiz ve tesirleri, edebî veçhesinin gelişmesinde ve şahsiyet kazanmasında kuvvetli amil oldu.

Çocukluk yaşından beri yanlarından ayrılmadığı İsmail Saib Sencer, İsmail Fenni Ertuğrul, Küçük Hamdi Yazır, Ömer Nasuhi Bilmen, Ferhengci İzmirli Ziya Şükun, Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge, Ömer Ferid Kam, Hüseyin Kazım Kadri (Şeyh Muhsin-i Fanî), Ahmed Remzi Akyürek (Üsküdar Mevlevî şeyhi Remzi Dede) ve Tahir Olgun (Tahirü'l-Mevlevî) gibi zamanın büyük din ve ilim adamlarından ve uzun yıllar beraber çalıştıkları Hamamizade İhsan, İsmail Fethi İsfendiyaroğlu, Hakkı Tarık Us ve Rıfka Melul Meriç'ten pek çok istifadeler etti.

Cemaleddin Server, bunda sonra kendini tamamen ilme vererek hayatın arşiv ve kütüphanelerde ve gittiği yerlerde tetkik ve tettebbu ile geçirdi.

İlk yazısı 1928 yılında *Milliyet* gazetesinde çıktı. Bir tiyatro tenkidine mütedair olan bu yazı, Otello'nun temsilinde ve Shekespeare'i Türk sahnesinde ilk defa konuşturan Otello Kamil Rıza'nın sanat şahsiyetinden bahsediyordu.

Daha sonra *Galatasaray*, *Servet-i Fünun-Uyanış*, *Yenigün*, *Yeni Sabah*, *Vakit*, *Haber*, *Kurun*, *En Son Dakika*, *Son Telgraf*, *Zaman*, *Ramazan*, *Aylık Ansiklopedi*, *Tarih-Coğrafya Dünyası*, *Din-Tarih Dünyası*, *İslam*, *Kızılay*, *Yeşilay*, *Tarih Yıllığı*, *Basın Yıllığı* vs. gibi gazete ve dergilerde; Bursa, Erzurum vilayet gazetelerinde, son zamanlarda idare etmekte olduğu *Tarih Yolunda Erzurum* dergilerinde orijinal konular üzerinde tetkik mahsulü birçok kıymetli yazıları intişar etti. Bir müddet de bu arada hususî muallimliklerde bulundu. 1932'de kurulan

Fethiye Spor Birliđi, Gençler Mahfeli gibi kùltür derneklerinin başkanlığını yaptı. 1953'ten itibaren de İstanbul Fetih Derneği azalığında bulundu. Halkevi kurslarındaki dersleri, radyo konuşmaları müteaddit konferansları ile tarih ve irfanımıza hizmet eyledi.

Eski Türk temaşası ve tiyatro tarihimize de meşgul olarak bu konularda birçok yazılar yayınladı; yeni ve bakir vesikalara dayanan özlü bilgiler verdi. Halkevi rejisörlüklerini de fahri olarak ifa etti.

Cemaleddin Server, iyi bildiği klasik Divan Edebiyatı ve eski metinler başta olmak üzere tasavvuf kùltürü ile de meşgul olmuş, çok çalışmış, bu sahada bir hayli neşriyat yaparak bastırılmaya hazır kıymetli eserler vücuda getirmiştir.

Yazılarının bir kısmı “Şeyh Cemalullah” ve “Revnakullah” müstear adıyla, ilk zamanlara ait fıkralarından bazıları da “Ecmel Bülend, Neyyir Sabih, İbnü'l-Muhtar, Muhtaroğlu, Üstünbaşoğlu, Galatasaraylı, Hiç ve Hiç” imzalarıyla çıkmıştır.

“Şeyh Cemalullah” müstear adıyla yazdığı *Yemen İllerinde Veysel Karenî* adındaki geniş tetkik eseri 1960'da bastırıldı. Çok zeki, kùltürlü, o nispette de sakin ve mütevazı çalışan Cemaleddin Server'in bundan başka eski klasik kùltür hayatımıza, İstanbul'da bulunan birtakım içtimaî teşekküllere ve müesseselere ait bilhassa yıllar yılı uğraştığı tarihî mezarlar, hazirelere ait, keza “Atikatü'l-Meabid” isimli *Hadika*'nın yazmadığı son devir İstanbul camileri, tekke ve türbeleri, namazgâhları, “Erenler Dağarcığı” adında tarikat pirleri, büyük sufiler; tasavvuf ıstılahları; bina ve meşahir kitabeleri, ayrıca eline aldığı biyografi ve bibliyografi, konuları üzerinde esaslı tetkiklerini ihtiva eden henüz bastırılmamış kıymetli eserleri vardır.

1941'den sonra Türk Tarih Kurumu, Türk ve İslam devri kitabelerini tetkik ve tespit heyeti azasından olarak bugüne kadar yüzlerce kitabe derlemiş, bunları çağlara ve meslek

bölümlerine göre tasnif etmiş bulunan Cemaleddin Server, şimdi İstanbul Belediyesi'nde Eski Eserler, Tarihî Arşiv ve Kitabeler uzmanıdır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi, İstanbul İktisat ve İctimaiyat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü'nde ilmî müşavir olarak vazife görmekte, millî ruhumuzu ve tarihimizi aydınlatıcı hizmetlerde bulunmaktadır.

Bu değerli dostumun *İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi* isimli kıymetli eserini yukarıda bahsettiğimiz Erzurum'daki tetkiklerine dair hazırladığı diğer eserlerinin takip edeceğini öğrenmiş bulunmamız, bize memleket kültürü namına müjdeli bir haber olmuştur.

Murat Uraz

Büyük Türk Değeri İbrahim Hakki'yı Tanıtan Eser

Türk edipleri ve tarihçileriyle beraber bütün Türk büyükleri hakkında, en körpe çağından itibaren çok devamlı ve esaslı tetkikler yapmış olan ve bunlardan hayatta kalanların bizzat kendilerinden eserleri ve hâl tercümelelerine dair tafsilatlı malûmat toplamış bulunan Cemaleddin Server Revnakoğlu, uzun araştırmaların ve bilhassa mahalinde yapılan incelemelerin mahsulü olarak mühim bir eser hazırlamıştır.

Bu eser, Erzurum'un en kıymetli evlâdından İbrahim Hakki'nın *Marifetname'sine* ait olup, iki cildin içinde toplanmıştır. İlk cildin basılmış formlarını zevkle gördük. Bu suretle birinci cildine kavuşmuş, ilmin millî ve hakikî saadetine hep ulaşmış bulunuyoruz.

Hakiki bir ilim adamına ve Müslüman terbiye ve ahlakına pek yakışan tevazuu, efendiliği, derviş mizacı, mistik ve olgun ruhu dolayısıyla çok takdir ettiğimiz ve esasen Galatasaray Lisesi'ndeki talebeliği zamanından beri pek yakından tanıdığımız Cemaleddin Server'in ulularımızın türbe ve mezarlarına, -Türk ve İslam kültürüne hizmet etmiş ve asırlar boyu yobazlıkla, gerilikle savaşmış- Türk meşayih ve mutasavvıflarına ait derin vukufu gibi, cidden orijinal olan ilmî hüviyeti vardır.

Bütün varını yoğunu harcayarak, bu bilgilerin müşahhas ve mücessem koleksiyonunu toplaya toplaya bir müze hâline getirdiği evi bile, bu müstesna hüviyet ve hususiyetiyle çok cazip ve klasik bir tarih değeri arz etmektedir.

Pek kıymetli mütefekkirimiz Ord. Prof. Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahrî'nin evvelce *Cumhuriyet*'te yazdıkları ve daha önce Sayın Murad Uraz'ın *Türk Edip ve Şairleri*'nde okuduğumuz veçhile¹³ bu genç ilim adamımızın ana dili gibi bildiği ve kullandığı klasik Divan edebiyatına ve o dilin hemen bütün inceliklerine, kendisinin bulduğu güzel tabirle, bir "açık hava arşivi" olan mezarlık ve hazirelere, "kitabe" dediğimiz taş üstü yazılarına mermer vesikalara, eski metinlere, hatta yine eski bediiyatımızdan tarihî Türk temaşasına, yıllardır *Tarih Dünyası*'nda yayınladığı tarikatlar tarihine, onların usul ve erkânına, kisvelerine, hele ailesinden bulunduğu tasavvuf hayat ve irfanına, -hepimizin bildiği- derin ihtisasından başka, bir de Erzurum'a, Erzurumlulara ve Erzurumluluğa münhasır eşsiz denilecek derecede geniş bilgi hazinesine sahip bulunuyor.

Bu hazine, sadece sohbetlerinden istifade ettiğimiz hafızasında da kalmamış, yılmaz, yorulmaz bir azmin ve ilmî aşkın olanca kudretini sarf ederek birkaç yıl ikamet ettiği Erzurum'a ait yazma, basma bir hayli derlemeler yapmıştır.

Derlediği malûmat, mevzu itibarıyla çok çeşitlidir. Tarih ve edebiyata, folklorla, musikiye, lehçe ve şive özelliklerine, abidelere, billhassa kitabelere, Erzurumluların hususi ve içtımâî bünye ve âdetlerine, hülâsa bütün manevi kıymet ve cevherlerine, Erzurumlu ailelerin ananevî muaşeret adabına ve hatta aslen Erzurumlu olmayıp da resmî vazife ile bu vilayete hizmet etmiş yüzlerce kişiye varıncaya kadar çok şümüllü ve canlı bir bilgi kaynağıdır.

¹³ Murad Uraz, *Türk Edip ve Şairleri*, c. 4, s. 133, İstanbul, 1940.

Maarif tarihimize dair hazırlamakta olduğum bir eserin ikinci, üçüncü ve hatta dördüncü ciltlerini alakadar eden birçok kıymetli malumatı ve bilhassa yüzlerce hâl tercümelerini, bu genç ve faziletli dostumun lütufkâr himmetlerine, vefakârlığına borçlu olduğumu, minnetle söylemek isterim.

Cemaleddin Server'in büyük meziyetlerinden biri de şahsı emeklerle elde ettiği bilgileri, yed-i inhisarında tutmamış olmasıdır. Her zaman her müracaatta o, ilmî sehavet sahibi olduğunu göstermiş ve ganî ruhunu ortaya koymuştur. Bu bakımdan Bayezid Umumi Kütüphanesi'nin fazıl ve kâmil müdürü allâme İsmail Saib [Sencer] Efendi merhuma pek benzer. O da hakikaten böyle idi. Yalnız yerlilere değil, birçok yabancı müsteşriklere de malumat vermekten haz duyardı. Cemaleddin Server'in merhum üstada üstün bir cevheri daha vardır ki, o da birçok gazete ve mecmualarda yüzlerce makale neşretmek ve radyoda en orijinal mevzuları ele almak suretiyle bilgiye teşne kimselerin daima istifadesini düşünmüş bulunmasıdır. Ne yazıktır ki, merhum İsmail Saib Efendi bir tek eser neşretmemiş, büyük ilim servetini kendisiyle birlikte mezara götürmüştür.

Cemaleddin Server'in dört gözle beklediğimiz ikinci cildini ve diğer eserlerini bir an evvel neşir hususunda büyük alaka gösteren, kendisine gıyabî hürmetler beslediğimiz Sayın Dr. Zeki Başar'ı ve memleket irfanına hasbî olarak çalışan kıymetli dernek arkadaşlarını ve kadirbilir Erzurumluları candan tebrik ederiz.

Zeki Başar, bu değerli zat, büyük gayretler göstererek iki yıldan beri neşrine muvaffak olduğu ve Erzurum hakkında birçokumuzun intiba ve tahassüslerimizi, hatıra ve bilgilerimizi yazmaya imkân verdiği *Tarih Yolunda Erzurum* isimli derginin de sahibi bulunuyorlar. Aynı zamanda Erzurum Tarihini Tanıtma ve Araştırma Derneği gibi faal bir ilmî teşekkülün de başkanındırlar.

› Cemaleddin S. Revnakoğlu • Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi

Kıymetli Revnakoğlu'muzun İbrahim Hakkı ve *Marifetname'sine* ait iki ciltlik eserinin yayınlanması hususundaki unutulmayacak büyük hizmetlerinden dolayı kendilerine şükranlarımızı arz ederiz.

Fethi İsmail İsfendiyaroğlu

Esere Giriş

Bu kitap, küçük bir deneme olmakla beraber, kendi sahasında çıkanların ilki demektir.¹⁴ Bundan sonra yazılacaklara bir başlangıç olması yönünden geniş tutulmamış ve açıklamalara lüzumundan fazla yer verilmemiştir.

Hazret-i Hakkı'nın mübarek şahsiyeti, meslekî değeri, edebî, felsefî, dinî ve tasavvufî hüviyeti hakkında derin ve etraflı bilgiler, incelemeler, esere alınmadı. Sadece seçilen parçalar yazıldı. Hiç şüphe yok ki daha yazılması ve yapılması gereken çok şey var. Bu bakımdan yazdıklarımız bunları tamamlamış sayılamaz. Lakin yetersiz de olsa bunu bir başlangıç biliyor ve zamanla gelişeceğini düşünerek, şimdilik bu kadarla yetiniyoruz.

Bu sebeple bu büyük mana adamını bütün yönleriyle kavrayıp, ışıktırabilecek çapta kuvvetli bir tetkik eserini, bizden daha yetkili olanlara ve sonraya bıraktık. Zaten ne söylenilse ve ne yapılsa, onun irfan deryasından bir damlacık gibidir.

Burada verilen bilgilerin bir kısmı, bundan on beş yıl kadar önce küçük notlar hâlinde kaleme alınmıştı. Önce Erzurum Halkevi'nde, sonra kendi yurdu olan Hasankale'de ve

¹⁴ Bugüne kadar yaptığım inceleme ve araştırmalarda İbrahim Hakkı Hazretleri'nin şahsiyet ve eserlerine ait makale ve monografi hacmini aşan yazma basma bir telife rastlamış değilim.

22 Mart 1946'da yapılan İbrahim Hakkı törenlerinde, onun yüce şahsiyeti, manevî büyüklüğü, bilinen bilinmeyen eserleri ve bunların değerleri, bıraktığı izler ve tesirler hakkında verdiğim seri konferansların¹⁵ derli toplu bir özeti olarak hazırlanmıştır.

- ¹⁵ C.H.P Hasankale Halkevi Yönetim Kurulu Başkanlığı'ndan: XVIII. yüzyılın ileri ilim adamlarından büyük hemşehrimiz Hasankaleli İbrahim Hakkı'nın dünyaya gelişlerinin 243. yıldönümünü münasebetiyle evimizde bir anma töreni ve seri konferanslar tertiplenmiştir. 22 Mart 1946 cuma günü akşamı saat 20'de ve 24 Mart pazar günü saat 14.00'te, Türk Tarih Kurumu Kitabeleri Araştırma ve Derleme kurulundan ve İstanbul matbuatından, tarihçi Sayın Cemaleddin Server tarafından büyük bilginin hayatı, şahsiyeti ve eserleri üzerinde iki konferans verilecek, konferansın sonunda, İbrahim Hakkı'dan seçme deyişler ve melodiler okunacaktır; herkese serbesttir. Halkevi başkanı: Fazıl Eyüboğlu. 20 Mart 1946, *Erzurum Vilayet Gazetesi*. Gece gündüz devam eden bu tören, Erzurum'da ilk defa tertiplenmiş olduğundan ve zengin programla tatbik edildiğinden çok ilgi çekmiş, bütün Pasin, Erzurum ve çevresi köyleri Halkevi'ne akın etmişti. Halkevi gençlerden de şu şiir ve melodileri dinlemiştik: *Hasankale methiyesi*: Cemil Güneş (Öğretmen.) *"Can illerinden gelmişem..."*: Mahir Yücel (Dil, Tarih, Edebiyat kolundan, şimdi dernek üyesi.) *"Aşk'ın şerâbın vir bana..."*: Salahaddin Ortaç (Öğretmen, Hasankale muhabiri; şimdi Erzurum Maarif Müdürü.) *"Hakk şerhleri hayreyler..."* (Beşlik): Cahide Güneş (Öğretmen.) *"Gel ey rûh-i revân söz tut"* (Öğütleme): Zeki Kraloğlu (Gezici Başöğretmen; şimdi Erzurum - Hafız Ömer Duygun İlkokulu Başöğretmeni.) Bunlar, konferans sırasında, seçilen metinlerden örnek olarak verilmiş, konferanstan sonra da şunlar okunmuştu: *"Vasf idemem gönül seni..."*: Öğretmen Siyadet Kanar ve İbrahim Hakkı torunlarından Asliye Hukuk hâkimi Mehmed Veli Pasinliler. (O zamanki soyadıyla.) *"Su Kasidesi"*: Salahaddin Ortaç (Öğretmen.) *"Bâde-i lebinden nûş iden âşık"* (Melodi): Hafız Behlül Çiftçi (Alvar köyünden, gazelhan, yanık sesli, pek usta okuyucu.) Üç yıl tekrar edilen bu törenler hakkında bilgi edinmek için bakınız, "Pasinler Halkevi Çalışmaları ve İbrahim Hakkı Gecesi", Salahaddin Ortaç, *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, Temmuz 1946.

* * *

"C. H. P. Erzurum Halkevi Başkanlığı'ndan: 1 Mart 1947 Cumartesi günü 16.30'da, Evimizde, Türk Tarih Kurumu Kitabeleri Tetkik Kolu

Bir kısmı, eski *Envar-ı Şarkıye*'nin devamı olan şehrin *Vilayet Gazetesı*'nde, birkaç parçası da Erzurum Halkevi'nin aylık kültür dergisinde çıkan bu konuşmaların o zaman kitap halinde bastırılması düşünöldü. Halkevi'nce teşebbüse geçildi. Erzurum basımında ara sıra verilen muştulu haberler, yapılan yayınlarla bu hayırlı iş, hemen hemen yurdun her yanına duyuruldu.¹⁶ Lakin beklenmedik bazı engellerin ortaya çıkması, bu güzel tasarının gerçekleşmesini önlemeye sebep oldu. Bütün istek ve özleyişlere rağmen her şey olduğu yerde kaldı.

Aradan yıllar geçtikten sonra bu sefer de derneğimizin güzel kabulü ile lütuflandırılmak talihine erdi.

Şehrin kültür tarihini, folklorunu, bilhassa iç hayatını tarihe mal etme hususunda cidden hayırlı, faydalı, çok değerli bir birlik olan ve gerçekten yurduna bağlı efendi insanlar, seçme aydınlar tarafından idare ve idame edilen Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği,¹⁷bu gecikmiş ve yarım kalmış işi eline aldı. Yapılan ve yazılanların notlar hâlinde kalmasını uygun

---

üyelerinden, değerli arkadaşımız Cemaleddin Server tarafından büyük Türk filozofu İbrahim Hakkı'nın hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında önemli bir konferans verilecek, konferanstan sonra büyük mütefekkirin şiir ve melodileri okunacaktır. Herkes gelebilir. Halkevi Başkanı: Sıdık Dursunoğlu." 27 Şubat 1947, *Erzurum Haftalık Vilayet Gazetesı*.

¹⁶ "Hasankaleli Büyük Filozof İbrahim Hakkı değerli, fazıl arkadaşımız Cemaleddin Server'in bu isim altında hazırladığı büyük ve geniş tetkik eseri, yakında evimiz tarafından yayınlanacaktır." *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, 29 Ekim 1946, s. 11.

¹⁷ 1955 yılında kurulan derneğin ilk İdare Kurulu ve iş bölümü şöyle idi: Başkan: Dr. Zeki Başar (Dâhiliye mütehassısı, Göğüs Hastalıkları Hastahanesi Başhekimi ve derneğin organı olan *Tarih Yolunda Erzurum* dergisinin sahibi), İkinci Başkan: Kemal Tunçoku (Maarif Müdürü), Genel Sekreter: Tahsin Akgün (İmam-Hatip Okulu Müdürü, Tarih öğretmeni, *Tarih Yolunda Erzurum* dergisinin Yazı İşleri Müdürü), Muhasebeci: Cazım Gemalmaz (Veysi Efendi İlkokulu Başöğretmeni), Veznedar: Hacı Hamza Polad (fabrikatör, hayır sahibi), Üye: Niyazi Akı (Vali), Üye: Mehmet Veli İbrahimhakkıoğlu (eski hâkim ve avukat; 1959 yılında İstanbul'da vefat etti.), Üye: Mehmet Necati Çelebi (tarihçi ve İlim Ocağı Kütüphanesi sahibi.)

bulmadı. Bunun bir cilt içinde toplanmasını istedi. Ve derhal işe başladı. Öte taraftan da gazete, dergi ve konferanslarımızı izlemek suretiyle yakından ilgilenen Erzurumlu dostların ve aydınların zaten iyi bildikleri ve daima sıcak bir benimseyiş gösterdikleri bu yayınlar, konuşmalar, diğer bütün derleme ve çalışmalarımız, dernekçe değerlendirildi ve taptaze bir görüş ve sempati ile yeniden incelendi.

Yeri gelmiş iken bilhassa belirtmek icap eder ki, derneğin himmet dolu ilgisi ile bugün kitap haline getirilmiş bütün bu dokümanları, -yazma basma bir yığın vesikaları ile- yıllardır kendi damında (=ev) zarflar ve sandıklar içinde -mücevher saklar gibi- bir yaprağını bile yitirmemiş bulunan Sayın Sıdkı Dursunoğlu'nun dernek katında giriştiği tanıtıcı ve yapıcı teşebbüsler, eserin bina ve inşası için temele atılan ilk uğurlu harç olmuştur. Kendilerinin dernek başkanlığına ve idare kuruluna yaptıkları bu candan teklif ve takipler dolayısıyladır ki, şimdilik muhtasar gibi görünen, lakin kendi çerçevesi içinde kısa ve özlü bir başlangıç olan bu dağınık notlar, bir cilt içine girdi ve yine Erzurum için hazırlanmış diğer eserciklerimizin de sıra ile bastırılıp kitap hâline getirilmesine karar verildi. (Aralık 1957.)

Bunun üzerine İbrahim Hakkı bahsine birkaç paragraf eklendi ve bugünkü şeklini aldı.

Memleket kültürü için hayırlı ve isabetli olan bu güzel sonucu, böylece hamd ederek, sevinerek yazarken, muhterem Dursunoğlu'nun pek mürüvvetli olan bu aracılığını unutmamak lâzım gelir. Bu itibarla onun bu büyük lütfunu, en belagatli bir ifade ile dile getirme mükellefiyetini ifa zevkenden mahrum kalamayacağımız tabiidir.

Erzurum'un fikir, şiir hayatında ve basınında bilhassa mücadele yıllarının o kutsî günlerinde Kuva-yı Milliye ruhunu, millî heyecanla birleştirip temsil edenlerin başına geçmiş, "şenlik" ve gençliği *Albayrak* altına toplamış, memleket maarifinin

bu en yaşı Hoca'sına, bu baş münevverimize, Erzurum'un bu bulunmaz büyük insan evladına karşı minnet ve vicdan borcumuz, -söylemeye bile hacet yoktur ki- ödenemeyecek kadar büyüktür. Bu sebeple tavassut ve delaletlerini, yüzlerce defa şükranımıza sezâ kılsak, yine de azdır.

Bu işi aynı himmet ve hassasiyetle başaran derneğin değerli başkanı ve Halkevi Kültür Derneği'nde eski sütun komşum, bu günkü kibar dostum Dr. Zeki Başar'a, bilhassa ince takdirlerinin meclup ve mahcubu olarak sevgi ve şükranlarım sonsuzdur, ölçüsüzdür.

Kurulduğu günden beri yurdun irfanı için çalışan bu muhterem derneğin kıymet bilir Sayın İdare Kurulu'na, eski yeni bütün mensuplarına, lütüfkâr teşvik ve takdirlerini gördüğüm İstanbul ve Erzurum'daki fikir ve kalem arkadaşlarıma, bu şehamet şehrinin şerefli mazisi, tarih ve kültür hayatı namına, vicdanımızın hariminden gelen en samimi teşekkür ve tahassüslerimizi, gönül sürurumuza mal edilmiş zevkli bir vecibe sayarız.

Kitabın bastırılması kararlaştırıldığı ve dolayısıyla İbrahim Hakkı'yı anma törenlerinin hazırlıklarına başlanıldığı günlerde, Erzurum valisi bulunan doğuştan edip ve hatip Niyazi Akı'nın, o zamanki acayip havaya rağmen irfanseverliği ve kadirbilirliği ile yüksek bir ideal adamı olarak çekinmeden gösterdikleri gayet necibane hareketler, yine o şüpheli günlerin havası içinde çok dikkate şayan ve mertçe bazı fedakârlıklar, kalbimizin derinliklerine sinmiştir. Hatırlayıp yazmakla, bir vicdan farizasını yerine getirmiş oluyoruz.

Netice itibarıyla en kısa yoldan söyleyeceğimiz şudur:

En önemli tarafı, gerçek değeri, taşıdığı isimden ibaret bulunan şu ilk eserciyimi, kendilerini tanıdığım ve kazandığım günden beri daima yakın dostluklarını gördüğüm, sevgi ve hatıralarını unutamayacağım, mübarek ruhlu, çok vefakâr

Erzurumlulara, çözülmöz bağlığımın candan bir ifadesi olarak veriyor ve -kendi lütufları olan- fahrî, ebedî hemşehriliğimin pek naçız, küçücük bir nişanesi ve bence de çok değerli bir hatırası olarak sunuyorum.

Erzurum'un hâk-i pâkine çıktığım zaman yine İstanbul matbuatında bulunuyordum. Aynı zamanda Türk Tarih Kurumu Türk ve İslam devri kitabelerini tetkik ve derleme heyetinin bir üyesi olarak, araştırmalar yapmak üzere Erzurum'a gelmiştim. Şehrin iç tarihi, folkloru, edebî verimleri, bilhassa bina ve mezar kitabeleri üzerinde, şüphesiz pek âcizane, fakat büyük bir şevkle devam eden sabırlı çalışmalarım, 1943 Nisan'ından 1947 yılının sonlarına kadar sürdü. Bu münasebetle ve kaderin güzel bir tecellisi ile bu kahramanlar diyarı, ikinci vatanım oldu. O tarihlerdeki mukaddes askerlik vazifemi de yine bu mübarek topraklar üzerinde yaptım.

Bu sebeple ilmî ve askerî vazifelerimin hepsinde bana her kolaylığı gösteren, her imkânı seve seve bahşeden, kelimenin bütün manasıyla münevver hamisi, kendisi de kılınç, kalem sahibi olarak eser vermiş, IX. Kolordu Kumandanı muhterem Muharrem Mazlum İskora'nın (şimdi emekli Orgeneral) büyük insanlık eseri olan candan dostluğunu, ruh yakınlığını ve kalbimi sarmış aziz hatıralarını unutamam; ömrüm boyunca minnettariyim.

Keza Ordu Karargâh Kumandanı, Dere mahalleli Albay Cavid Kökkılıç da (şimdi emekli) memleketi olan Erzurum tarihine hizmet edebilmem için, gereken her şeyi yapmış, burada hürmetle anılacak pek çok faziletler göstermiştir.

O yıllarda maarif müşaviri olarak Erzurum'a gelen, sonra Halkevi reisliğinde bulunan ve burada da İstanbul'daki gibi en yakın dostum ve meslektaşım, kıymetli, faziletli eski bir maarifçi olan muhterem Murad Uraz'ın çalışmalarına cesaret verici yardımlarına ve her vesile ile gösterdikleri büyük

insaniyete karşı borçlu bulunduğum minnet, Őukran ve sayđı hislerimi, burada açıklamadan, geemem.

Bu arada Hazret-i Hakkı ailesinden grdğum sıcak alāka ve yakınlıklar da anılmaya değer.

Ceddinin yazma, basma eserlerinden evinde ve elinde ne varsa önümüze seren, hatta birkaçını kopya edip getirmeye Őenmeyen Muallim Mehmed Mesih İbrahimhakkıoğlu, daha konferanslarım devam ederken, ltufkār mektuplarıyla beni aydınlatmış, minnettar eylemiŐti. İbrahim Hakkı'yı tanımak isteyenlere kendi çapında ve tek basma ilmī hazırlıklar yapan, bu soydan gelenler içinde, hatta Şehrin aydınları arasında yalnız onu gördüm.

Derbederliği, deryadilliği, Őairliđi, bilhassa serazat halleriyle Hazret-i Hakkı'nın siret ve mizacına en yakın bir neŐenin sahibi bulunan Mehmet İbrahimhakkıoğlu ise 1933'de cedd-i alāsinın mübarek makamına yüz sürmek için Erzurum'dan Tillo'ya yaya gitmiş bir aşk ve gönül adamıdır. İŐtiyakı, istiğrak hāline yükselten bu tekkesiz dervif, bu kalenderler sultanı Erzurum'da bir Neyzen hayatı yaşar, kafasından, gönlünden başka serveti yoktur. Şair ve gazelhandır. Halk filozofudur. Lakin mübarek Sıdkı Hoca gibi dođuŐlarını, deyişlerini yazmaz ve toplamaz. Böyle olmakla beraber, o da çok ciddī Şekilde hizmetler etmiş, elinden geleni, kendine düŐeni ihmal etmeden yapmıştır. KardeŐlerinden geri kalmadığı için kendilerine müteŐekkirim.

Eski muallimlerden Mehmed Sadreddin İbrahimhakkıoğlu da kalemi, kafası iŐleyen, memleketi hakkında bilgisi olan irfanlı bir insandır. Nesi varsa gösterir, ne biliyorsa söyler, çok efendi hāleriyle İbrahim Hakkı ailesinin ve Pasin'in asaletini temsil eder.

Bu bir birinden sevimli, sevgili ve ince duygulu kimsele-
rin hepsine ayrı ayrı medyun olduğum Őukran hislerimi, bu

çelimsiz kalemlle kâğıda geçirecek imkân ve iktidara lâıyıkıyla malik bulunmadığımı, üzülererek söylemek zorundayım.

Kalbimde yine böyle izler bırakmış, yakın dostluğunu, insanlığını gördüğüm kimselerden, hususiyle dernek üyesi arkadaşlarımızdan, eski Hâkim ve Avukat Mehmet Veli İbrahim-hakkıoğlu gibi Allah'ın rahmetine kavuşanlar oldu. Erzurumlu büyük velinin bu veli huylu çocuğu da kendine has safvet ve meziyetleriyle gönlümüzde yer tutanlardan biri olmuştur. Hafızamızı ve gönlümüzü kaplayan hatıraları, unutulmaması için kâfi gelecektir.

Mübarek ceddinin Tillo'daki tarihî türbesini ve gün dönümü dolayısıyla türbenin, orijinal teknik "kozmozografik" özelliklerini, ilk defa onun kaleminden çıkan yazılarda okuduk.

1946'da Erzurum Halkevi'nde tertipleğimiz Erzurum Şairleri Gecesi'nde ulu dedesinin ilahi sesini ve deyişlerini de yine onun ihlaslı ağzından dinlemiştik.¹⁸

Yine o tarihlerde III. Ordu Kumandanı bulunan, yüksek ahlâk ve faziletleriyle herkesi kendisine meclup eden, dinine, *Kur'an*'ına bağlı, hatta tasavvufla ilgili, irfanlı, imanlı büyük bir asker olan Orgeneral General Kurtcebe Noyan'ı, Sivaslı Yarbay Ömer Lütfi Beyzade İsmail Hakkı Paşa,¹⁹ keza ordunun Kurmay Başkanı ve sonra Kara Kuvvetleri Komutanı iken İstanbul'da vefat eden askerî ve insanî şahsiyeti, biri birinden üstün Orgeneral General Şükrü Kanadlı'yı ve beni Erzurum'a göndermekle -belki bilmeyerek- fakat çok yerinde bir iş gördüğu sonradan anlaşılan Fatih Askerlik Şubesi Başkanı Erzurumlu Albay Yaşar Sokullu'yu, Erzurum'un diğer kıymetli evladından ve Halkevi yâranından, efendi dadaşlığı, mükemmel insanlığı

¹⁸ Kısa hâl tercümesi ve hatıraları için bakınız: Cemaleddin Server, "Veli Huylu Bir Veliyi Kaybettik", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1 Mart 1959, sayı 2.

¹⁹ Sivas'ta Kadiriye'den Mur Ali Baba Dergâhı'na babası ile birlikte intisabı hakkında bakınız: Cemaleddin Server Revnakoğlu, "Tarikatlar Tarihine Toplu Bir Bakış", *Yeni Tarih Dünyası*, 28 Kasım 1953, sayı 6.

gözümün önünden gitmeyen, Erzurum Merkez Kumandanı Albay Hüsnü Dumlu'yu her hatırlayışımda rahmet ve mağfi-ret dualarıyla anıyorum. Bu mübarek insanların aziz ve çok temiz ruhlarına iki manalı İhlas'larımın Fatiha'lar ithaf eyler, benim için pek şerefli ve dünyalar kadar kıymetli olan bu güzel hatıraları, ömrüm oldukça unutmayacağımı bütün kalbimle bildirir kitabın tamamlanmasını müyesser kılan Allah'ına şükürler ederim.

Cemaleddin Server Revnakoğlu

İstanbul, Fatih, Fethiye

Mayıs 1961

Erzurum ve Hasan Kal'ası Konferanslarından (1945 - 1946)

İbrahim Hakkı'nın aziz ve muhterem hemşehrileri!

Birkaç yıldır içinde bulunmakla cidden haz ve iftihar duyduğum şu güzel Erzurum'da -kim ne derse desin; Erzurum, mübarektir, güzeldir; bunu inanarak söylüyorum- memleketin irfan tarihi üzerinde çalışırken; fikir verimlerini derlemek ve incelemek için başvurduğum muhtelif kaynaklarda hayretle gördüm ki, doğunun "Yüzük taşı" denilen Erzurum'da, muhakkak bir pırlanta olan İbrahim Hakkı, bu büyük Erzurum'la, gerektiği şekilde yazılmamış, tanıtılmamıştır.

İbrahim Hakkı, eserleri ve şahsiyeti üzerinde ciddi, esaslı tetkikler yapılmadan, öyle rast gele birkaç satırlık hükümlerle bırakılacak adam değildir.

Bütün bir doğunun ve çevresi halkının, bir ağızdan, bir gönülden "Hazret-i Hakkı" diye tanıdığı, kutladığı, seve seve okuyup arkasından gittiği İbrahim Hakkı, yalnız eser sahibi değil, kitap sahibidir. Bir bakımdan Abdurrahman Camî'nin, cenab-ı Mevlâna için söylediğine benzer: "*Nîst peygamber velî dâred kitâb*"²⁰ sözü, onun da hakkında kullanılırsa haksızlık

²⁰ "Peygamber değildir amma; kitabı vardır."

edilmiş olmaz. Zira biliyoruz ki, İbrahim Hakkı da pek çok bakımlardan insanlığın bir başka Mevlâna'sıdır.

İbrahim Hakkı, sadece bir kitap veya hitap değil; harcı, temeli iman ve irfanla yoğrulmuş, yıkılmaz bir abide vücuda getirmiştir.

Onun başka mazhariyetleri de var... *Mesnevî-i Şerif*'i herkes okuyamaz. Çünkü o, yüksek şiir ve tefekkür kitabıdır. Fakat doğunun diğer bir "*Mesnevî*"si sayılan ve en ücra köylerin tereklerinde,²¹ gözlerinde gördüğümüz *Marifetname*'yi, bütün bir Erzurum ve çevresi, kısmen ezber bilir; yediden yetmişe kadar herkes saygı gösterir. Mukaddes bir kitap gibi başının ve kalbinin üstünde taşır. Bunaldığı, daraldığı zamanlarda ondan "medet umar", sahifelerini çevirip içinden "ahkâm" çıkarmak suretiyle tefeül eder.²² Bu, daima böyledir.

Bu bakımdan *Marifetname*, bilhassa Erzurum'da *Kur'an-ı Kerim*'den sonra en çok okunan kitaptır. Tutunması, sevilmesi, ellerde ve dillerde dolaşması; *Mevlid-i Şerif*'i de geçmiştir. Mesela şiirde bir şahika, hicivde harika olan büyük hemşehrîsi Nef'i, gazelde, kasidede, hele en verimli ve kuvvetli tarafı olan hicivcilikte sanki "fütuhât" yapmış, "sahib-kıran" olmuştur. Fakat o, muazzam ihtişamıyla köylere giremez; girse de geri döner. Zira -bodur münevver gibi- köylü de ondan bir şey anlayamaz.

Kısaca arz etmek lazım gelirse; İbrahim Hakkı mühim bir filozoftur. Bilhassa İslam felsefesinde gayet derinlere dalmış, bunu hemen her eserinde, parmağına ve kalemine dolamıştır. İbrahim Hakkı, ileri bir mutasavvıftır. İslam tasavvufunda müstesna şahsiyeti, geniş şöhreti vardır.

Mukaddes Müslüman akidesine, kitabî bilgilere bakarsak; İbrahim Hakkı, büyük velilerdendir; "Evliyaullah" zümresine dâhildir; kendisiyle "teberrük" olunur.

²¹ Raflarında.

²² Yorumlar.